

DODEN GEEN FOTO'S VAN DODEN IN MIJN GALERIJ GEEN DODEN GEEN FOTO'S VAN DODEN IN MIJN GALERIJ GEEN DODEN GEEN FOTO'S VAN DODEN

E N F O T O ' S V A N D O D E N I

Zutphen, 2026 Dietske Geerlings
Omslag en illustratie: Benjamin en pappa

GEEN DODEN GEEN FOTO'S VAN DODEN IN MIJN GALERIJ

voor pappa

*Everything is change, he said, and everything is connected.
Also everything returns, but what returns is not
what went away –*

(Louise Glück, uit 'The denial of death', uit *Winter recipes from the collective*)

„Och lieve schipper! Wat sullen wy doen? Wy sijn van 't wrack verstecken en wy sien geen landt; hebben eten noch drincken, noch boogh, noch kaert, noch compas! Wat raedt gaet ons aen?”

(Uit: IOVRNAEL OFTE Gedenckwaerdighe beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrandsz. Bontekoe van Hoorn, Begrijpende veel wonderlijcke en ghevaerlijcke saecken hem daer in wedervaren)

in het begin

is het woord bij god

het woord is god

in het woord is leven

het leven is het licht van de mensen

Je stuurt me een foto waar we samen op staan, jij, mamma en ik, naast de kist. Ik heb hem meteen verwijderd, omdat ik in mijn galerij geen foto's van doden wil.

Op de foto kijk je naar beneden, naar de kist, waarin je jongste zusje, mijn tante, ligt. Daardoor kan ik de blik eigenlijk niet zo goed betekenis geven: je wenkbrauwen, de neergeslagen ogen, de licht opgetrokken wang.

de aarde is woest en leeg en

de duisternis ligt op de vloed

Nee, de foto heb ik niet meteen verwijderd, dat wil ik doen, maar iets weerhoudt me ervan. Ik blijf kijken naar jou, zoom in, waardoor de kist, mamma en ik verdwijnen, en alleen jouw hoofd, licht voorovergebogen, nog daar is. Van het ingezoomde fragment maak ik een schermfoto. Daarna verwijder ik de foto van het geheel, zelfs uit de map met verwijderde foto's, omdat ik geen doden wil, ook niet ergens verborgen op een plek waar ik nooit kijk.

Jouw gezicht wil ik *onthouden*, wat een vreemd woord is, omdat het door dat *ont* net lijkt of ik het houden ongedaan wil maken, terwijl ik je gezicht juist wil bewaren in mijn hoofd. Dan heb ik de foto niet meer nodig, want ook de ingezoomde schermfoto wil ik verwijderen. De kist is weliswaar niet meer zichtbaar, maar ik zal altijd weten dat jij naar je dode zusje aan het kijken bent en dat dit kijken nog steeds deel uitmaakt van een moment dat ik niet vastgelegd wil hebben.

Nog maar net ben ik op weg. Het is een vorm van grammatica, het begin van een lange zin. Als je de grammatica beheerst, weet je hoe je via allerlei bijzinnen met de functies van zinsdelen, toch heelhuids bij de punt kunt aankomen. Ik weet waar ik vandaan kom.

De *Nieu-Hoorn* is een Nederlands spiegelretourschip dat op 28 december 1618 vanaf Texel vertrekt richting de Oost. Ik zoek afbeeldingen van het schip om mee te kunnen varen, maar kom steeds uit bij de *Batavia*. Misschien maakt het voor de verbeelding niet zoveel uit.

Ik mis alle houvast om jouw gezicht te onthouden. Ook met werelddelen en landen op een kaart heb ik dat. Ik begrijp niet hoe ze ten opzichte van elkaar liggen, waardoor ze met geen mogelijkheid beklijven. Zodra ik de kaart wegleg, gaan de continenten in mijn hoofd aan het schuiven. Mensen zeggen weleens dat ik gewoon goed moet kijken, dat er van een kaart namelijk niets te begrijpen valt. Misschien weet ik niet hoe ik dat moet doen, goed kijken.

Je tekende een zeilschip in mijn poëziealbum. Ik heb me nooit afgevraagd of het een bestaand schip was dat je hebt nagetekend. Misschien heb je het verteld, maar feiten drijven weg naar een zwart gat waarin ze verdwijnen. Ik onthoud verbindingen die eronder liggen. Raadsels zijn het, die me zelden in staat stellen er iets zinnigs over te zeggen. Als ik het album opensla op het schip, raakt me de harmonieuze eenvoud

ervan. Ik vermoed dat de *Nieu-Hoorn* een soort archetype is geweest van het schip dat jij tekende, nagebouwd hebt ook, in miniatuur. De geschiedenis ervan is duister en zal zich steeds opnieuw openbaren.

Doorgaans kijk ik naar iemands gezichtsuitdrukking om daarop af te stemmen. Bij een foto valt niets af te stemmen, want het moment is voorbij. Ik denk dat ik vooral wil ontrafelen wat jij aan het denken was.

Het antwoord komt niet, hoe lang ik ook blijf kijken. Na verloop van tijd begin ik het zelf in te vullen. Ik zie spijt, niet per se de spijt van iemand die iets fout heeft gedaan, maar meer van dat je een ander zo roerloos ziet liggen, terwijl je zelf nog leeft. Er zit iets paradoxaals in dat stilstaan bij een dood lichaam. Het is zo duidelijk dat ze niet meer in het lichaam is. Waar ze zich nog wel bevindt, is in je hoofd, in je hart, waar ze blijft leven, zolang je er zelf nog bent. Je kunt dus net zo goed weglopen, want waar jij gaat, zal zij ook zijn. Toch blijf je staan, alsof je haar contouren nog ziet. Wezenlijk voor haar is het licht in haar ogen, de doorbloeding van het weefsel, de beweging, maar wat er ligt, is een soort tastbare afwezigheid.

als iedereen in zichzelf een kamer vrij kan maken voor een dode liefste
dan vindt de dode tussen levenden een thuis met heel veel kamers

Als in het begin het woord bij god is, god zelfs *is*, hoe zit het dan aan het eind? En als in het begin in het woord *leven* is, en leven het licht van de mensen is, zou het dan zo kunnen zijn dat iemand aan het eind van zijn leven weer woord wordt? Komt er, als wij spreken van de doden, weer leven en licht in het woord?

Ik vraag me af hoe het zo gekomen is dat in onze taal *woorden* klinkt als een lang gerekt *worden*.

Ons bed was een boot. Samen voeren we door de slaapkamer, mijn zus en ik. Knuffels, poppen, andere spullen hielden we droog op ons schip. Ik kan me niet herinneren dat er een mast of een zeil was, maar onze bedden dobberden hele dagen als kleine eilanden in de zee.

De volgorde klopt misschien niet. Ouders zouden eerder moeten sterven dan hun kinderen, maar geldt dat ook voor een oudere broer? Ik durf niet goed te denken dat ik

gelukkig ben dat jij, mijn vader, nog wél leeft. En, is jouw dood dan zo dichtbij gekomen, nu je jongste zusje is gestorven?

dat is niet wat ik wil
denken
ik wil het
ongedaan maken
kun je denken ongedaan maken
uitgummen
of blijft de gedachte
ergens

Jullie verliezen is altijd mijn grootste angst geweest. Lange tijd was het voor mij een troostvolle gedachte dat opa en oma nog leefden en zij dus een buffer vormden die de eerste doodsklap zou opvangen. Totale onzin, natuurlijk. Dat wist ik ook al toen ik kleiner was, maar alleen zo kon ik mij wapenen.

Ik kan voelen hoe de afstand in mijn verbeelding steeds groter wordt tussen wie dood is en mijzelf, of andersom, omdat de tijd waarin we het zonder elkaar moeten doen, zich verder en verder uitrekt, steeds meer ruimte inneemt en ik de ander daardoor nooit meer zal kunnen bereiken. Het maakt me misselijk. Radeloos ook.

Ook mijn jongste dacht in die volgorde. Ontroostbaar was ze, toen ze op een avond besepte dat zij als kleinste alleen zou achterblijven als wij allemaal al dood waren. Terwijl ik probeerde te troosten, werd ik ook zelf weer meegetrokken in die angsten. Ik voelde de afstand tussen mijn dode zelf en haar groeien in de ruimte. Ik stond ermee op en ging ermee slapen. Angsten blijven komen als golven, als een repeterend *memento mori*, tot ik eraan gewend ben dat mensen doodgaan. Ook de liefsten. En in willekeurige volgorde.

Soms ben ik bang om niet meer bang te zijn, omdat het voelt alsof ik dan het leven verraad. Het zijn dwanggedachten, vermoed ik. Vroeger kwam ik in het donker jullie kamer in stormen. Ik wist zeker dat ik alleen in jullie nabijheid kon luwen. Later ontdekte ik hoe je angst ook in eenzaamheid kunt verduren, hoe angst kan wegebben.

Op 4 januari 1619 wakkert de wind zo aan dat de *Nieu-Hoorn* eerst haar marszeilen moet reven en in de nacht ook de fok. Daarna wijzigt ze haar koers, met nog maar één zeil. De volgende dag staat het halve boevennet vol water, waardoor even gedacht wordt dat de boegpoorten open staan en het schip zal zinken. Deze geschutspoorten blijken echter nog gesloten. Johan Fabricius opent ze enkele eeuwen nadat schipper Bontekoe zijn journaal schrijft, in zijn *Scheepsjongens van Bontekoe*, waarschijnlijk om het verhaal spannender te maken. Een schip kan zich op die manier onder zeilen. Iets vergelijkbaars is in 1987 gebeurd met de Herald of Free Enterprise. Ik blijf op het dek en houd me vast aan de verschansing. Vooral in het donker ben ik bang, omdat ik me dan niet meer kan voorstellen dat ik ooit nog zal aankomen, omdat ik niet weet welke tijd en ruimte ik zou moeten overbruggen, of het wel ruimte en tijd zijn en niet iets anders.

Jij ligt met je buik op de deurmat en kijkt naar de plaatjes, leest de teksten. Zo stel ik mij dat voor. Mijn kleine vader. Dat gaat moeilijk, dat voorstellen, want ik kan mijn vader niet loskoppelen van het kind dat je was, waardoor je in mijn hoofd weliswaar gekrompen bent, maar nog steeds een vader blijft. Die van mij. Ook als ik kijk naar

de paar foto's die er zijn van toen jij klein was, dan zie ik niet zomaar een kind, maar een onwaarschijnlijk klein pappaatje.

Ik weet zo een twee drie niet wat ik wil denken als ik bij een kist sta, maar spijt, op wat voor manier dan ook, vind ik wel rijmen met de situatie, waarin iemand net is gestorven. Wie zegt dat jij bij je dode zusje stond als oudste broer, niet alleen gewoon als mens?

In het vastgelegde moment was ik er zelf ook. Een nichtje nam de foto, vanaf de andere kant van de kist, vroeg netjes toestemming en jij vond het goed. Ik wil geen foto's van doden, was het eerste wat ik dacht. Daarna bedacht ik dat ik het niet erg vond om op de foto te staan met een dode, en dat ik het ook niet erg vond als iemand anders die foto wel zou willen hebben. Ik wilde hem alleen niet zelf tussen mijn foto's bewaren. Verder kan ik niet meer helemaal terughalen wat ik dacht. Ik had heel veel gedachten, dwars door elkaar heen. Hoe ik vanuit mijn overvolle leven hier was beland, bijvoorbeeld, in deze stilte bij het einde van een leven dat ik nauwelijks had gekend, en ik vroeg me af wat mijn tante ooit voor gedachten over mij had gehad. Niet heel veel, vermoedde ik, omdat we elkaar zo weinig hadden ontmoet. Waar-

schijnlijk door een lichte controledwang beseftte ik daarnaast dat ik mijn eigen zus miste, omdat pappa, mamma en ik hier bij elkaar stonden. Deze samenstelling van drie voelde niet compleet. Dat zouden er vier moeten zijn. Tegelijkertijd, maar dat bedenk ik nu pas, was haar afwezigheid eigenlijk wel chique, omdat het rijtje zussen en broers waarvan jij deel uitmaakte nu voor het eerst en dan ook meteen definitief gebroken was. Het zou vast niet beter hebben gevoeld om daar als compleet gezin naast te staan: kijk ons even volledig zijn.

Waar houden mijn gedachten zich schuil? Wanneer ik verder denk vanuit een gedachte die ik bij de kist had, worden die twee dan nu samen één langere gedachte, liggen ze in laagjes op elkaar, of bevinden ze zich op verschillende plekken in mijn hoofd?

Het voelde bijna oneerbiedig dat in mijn lichaam alles het nog deed, en omdat ik het dacht, dacht ik dat jij het misschien ook dacht. Misschien dat onze gedachten zich dan samen ergens ophouden, buiten onze hoofden, gezelschap zoeken bij elkaar.

De knuffel bij haar voeteneinde zag ik pas op de foto. Op het moment dat ik bij de kist stond, heb ik alleen naar haar gezicht en haar handen gekeken en naar het mooie strak omgeslagen witte laken. De knuffel was helemaal kaal. Slijten we zelf ook zo verschrikkelijk als we van elkaar houden?

Bijna al mijn knuffels hadden een naam, maar het vilten konijntje, dat mamma ooit had gemaakt toen ze zelf nog jong was, afgezet met festonsteken, was naamloos. Ik smokkelde het vaak mee, zelfs toen ik al een jaar of zestien, zeventien was. Daarna hield het wel zo ongeveer op. Ik heb het nog steeds, maar het ligt nu in een blik met nog meer relikwieën. Op de deksel staat een formatie met vier oude zeilschepen, gezien vanaf de boeg. Zou mijn tante als volwassene nog met de knuffel hebben geslapen? Ik zag ooit een vrouw op haar twintigste nog duimen, zelfs in gezelschap. Ik voelde meteen een diepe sympathie voor haar. Zelf heb ik het als kind afgeleerd. Altijd heb ik gedacht dat het niet de bedoeling was dat je zoiets ook nog als volwassene deed, maar toen ik de vrouw zag, voelde ik plaatsvervangend een lichte triomf. Enige jaloezie voel ik voor anderen die maar één knuffel van vroeger hebben. Ik had er echt te veel. Alsof mijn liefde niet intens genoeg was, maar in stukjes uit elkaar was gevallen.

Herinneringen zijn als matroesjka's. De binnenste herinnering is niet meer open te breken, maar door de tijd en soms door voortschrijdend inzicht komt er een volgende laag omheen die een nieuw licht werpt op de herinnering eronder. De matroesjka's slingeren rond in mijn hoofd en het kan voorkomen dat ik alleen de binnenste kern vind en die een poosje in mijn hand houd en bekijk. Soms vind ik alleen de buitenste laag en ga ik op zoek naar de lagen eronder. Hoe ouder ik word, hoe langer ik aan het zoeken ben, zonder dat ik precies weet wat ik in mijn handen heb.

Ik had mijn knuffels allemaal bewaard. Toen mijn oudste een jaar of twee, drie was, haalde ik ze van zolder tevoorschijn. Ik herinner me nog zijn gezicht. Met zijn ogen probeerde ik naar de knuffels te kijken en zag versleten, vieze, vreemde beesten. Ik stopte ze in een grote zak en deed ze weg, kon evenwel zelf niet geloven dat ik dat deed, omdat ik besepte hoezeer ze onderdeel waren van mijn eerste levensjaren. Ze bewonen bijna al mijn herinneringen aan toen. Ze vormen die binnenste harde kern, die niet meer open te breken is. De versleten, vieze, vreemde beesten zijn een latere laag, die ik er probleemloos weer af kan halen en er weer opnieuw omheen kan leggen.

Hoezeer ik me ook altijd tot voorwerpen aangetrokken heb gevoeld, ik heb lange tijd gedacht dat ze in wezen triviaal waren, dat ik er ieder moment afstand van zou moeten kunnen doen, niet alleen omdat er mensen zijn die vrijwel niets hebben, maar ook omdat er belangrijkere dingen in het leven zijn, bijvoorbeeld wie je bent en hoe je je verhoudt tot de ander. Uiteindelijk ben ik daar anders over gaan denken op het moment dat ik las hoe van de gevangenen in concentratiekampen steeds meer werd afgenomen, tot er werkelijk niets meer over was dan hun blote huid. Zelfs de haren werden afgeschoren en als je mensen nauwelijks voedsel geeft, zijn ook hun lichamen op den duur steeds minder goed van elkaar te onderscheiden. *Distinctiedrift is levensdrift. Eenheidsdrift is doodsdrift*, schreef iemand. In hun hoofden waren nog de herinneringen aan de tafel thuis, de borden, de kandelaars, maar op den duur vervaagden die, werden misschien zelfs van binnenuit verbannen, omdat ze te veel pijn deden. Identiteit, die de ene mens van de andere onderscheidt, is onlosmakelijk verbonden met spullen. Dit inzicht komt van iemand die alles is kwijtgeraakt. Kennelijk is het niet zo ingewikkeld om in je hoofd afstand te doen van spullen, zolang je die in werkelijkheid nog hebt, zoals ik, en moet je ze eerst kwijtraken om te beseffen hoe wezenlijk ze zijn voor je identiteit. De persoonlijke waarde van knuffels wordt universeel

erkend. Mensen doen er moeite voor om verloren knuffels bij de eigenaar terug te brengen.

De storm in 1619 houdt dagenlang aan. Het regent zo hard dat het is of de lucht en het water één geheel zijn geworden. Omdat de bemanning grote meeuwen ziet, denkt ze dat het schip in de buurt van Brasil is, een eiland ten zuidwesten van Ierland, dat nooit bestaan heeft. Kennelijk komt het eiland voort uit de middeleeuwse voorstelling van de wereld. In de Ierse mythologie wordt het beschreven als een spookeiland dat voortdurend in mist is gehuld. Slechts eenmaal in de zeven jaar zou het te zien zijn, bereikt kan het nooit worden. Op sommige kaarten wordt het als twee eilanden weergegeven, op andere als één met in het midden een kanaal. Opmerkelijk genoeg heeft het niet bestaande eiland tot 1865 op kaarten gestaan. Het geeft me een gelukkig gevoel dat er op een kaart ruimte is voor verbeelding, maar dat is alleen achteraf het geval. Zodra duidelijk wordt dat het eiland er niet echt is, is het op geen enkele kaart meer verschenen. Dat biedt dan weer weinig hoop voor het in kaart brengen van mijn eigen ruimtebeleving. Daar is geen beginnen aan, want ik verplaats moeiteloos torens, watermolens en kleine bosschages de

rivier over om ze in een andere samenstelling aan de overkant weer terug te zien, maar wat is *echt*, wat is nu *echt*? Iemand schrijft hoe hij de weg naar een bepaalde stad totaal anders beleeft op het moment dat hij er niet, zoals altijd met de trein naartoe gaat, maar voor het eerst met de automobiël, waarbij de stad, die zich aan hem altijd als mysterieuze eenheid heeft voorgedaan, steeds lijkt te ontsnappen, wegduikt achter een heuvel, door de onzekere chauffeur, die aarzelt, dan weer op zijn schreden terugkeert, waardoor het perspectief heen en weer springt. Daardoor lijkt het alsof hij de stad zelf ontdekt, als met het kompas en alsof de automobiël hem de werkelijke geometrie laat voelen, *de gulden maat der aarde*. Als ik de enige ben die de toren in het nieuwe landschap ziet, zal ik nooit een geloofwaardige cartograaf zijn. Maar nu zie ik vanaf het dek het eiland opdoemen in de mist en als ik het zie, dan *is* het er.

Ik weet eigenlijk niet of je op je buik op de deurmat ligt en kijkt. Dat is de plek waar je de krant leest, als die net door de brievenbus is gekomen. Je leest hem nog voordat je vader hem heeft kunnen lezen. Dat is wat je moeder heeft verteld. Zo stel ik me

voor dat het nieuws en de geschiedenis bij je binnenkomen, vlak achter de deur, op de mat. En dan jouw hoofd in.

Steeds verder drijf ik weg van waar ik begonnen ben, maar ik denk dat ik nog weet waar ik vandaan kom.

Waar zijn jouw matroesjka's, pappa? Die moet ik onderscheiden van het blik met relikwieën uit het verleden van mamma en jou, want ik weet niet of die voorwerpen voor jullie zelf ooit belangrijk zijn geweest. Voor mij waren ze heilig, omdat ze uit jullie geschiedenis kwamen, mijn vader, mijn moeder, mijn oorsprong. Naast het konijntje is er een portemonneetje waarin nog allemaal vergeelde stukjes van een trein- of buskaartje zitten, en een craquelé kunststof popje, waar mamma toen ze klein was, kleertjes voor heeft gebreid op stopnaalden. Ook de kleertjes heb ik nog. Van jou zitten er twee voorwerpen in het blik: een vierkleurenvulpotlood en een kompas. Ik kan mij een moment herinneren van toen ik een jaar of zeven, acht was, dat ik vond dat er ook iets van jou in het blik moest, dat op dat moment nog alleen gevuld was met spulletjes van mamma. Jij bent toen op zoek gegaan of je iets kon vinden en

kwam hiermee aan. Rood en blauw van het vulpotlood bevatten geen stiftje meer, ook toen al niet, alleen groen en grijs zijn er nog.

Het kompas is eenvoudig, van koper of messing, met een draaibaar ringetje eraan. Het werkt nog steeds. Ik kan bijna niet geloven dat het zo standvastig is gebleven, dat het in dit zoveelste huis nog steeds weet waar het noorden is, terwijl alles zo veranderd is door de tijd. Het doet me denken aan een citaat uit *Spreuken 4* dat jij ooit in mijn Bijbeltje schreef: *Laat uw hart mijn woorden vasthouden*. Het noorden blijft het noorden. Voor altijd. *Noorden* scheelt overigens maar één letter met *woorden*, net zoals *worden* ook maar één letter scheelt met *woorden*.

Je fluisterde dat je haar nauwelijks nog herkende. Zelf herkende ik haar juist wel, terwijl het voor mij veel langer geleden was dat ik haar voor het laatst had gezien. Dat verbaasde me een beetje, dat ze weliswaar was verdwenen, maar dat ze hier toch nog helemaal als zichzelf was achtergebleven in haar dode lichaam. Door jouw gefluister begon ik daaraan te twijfelen. Misschien keek ik niet goed, of had ik nooit goed naar haar gekeken, want jij kende haar veel beter dan ik. Of was ze een stukje

terug in de tijd gezakt en veranderd in een eerdere versie van zichzelf, terwijl jij haar vergeleek met de laatste die je had gezien? Is mijn tante ook een matroesjka?

De scheepsjongens van Bontekoe van Johan Fabricius uit 1923 is weliswaar geïnspireerd op het oorspronkelijke journaal van Bontekoe, maar wijkt daar behoorlijk van af. Het is niet geschreven als journaal, vanuit schipper Bontekoe, maar een spannend verhaal vanuit de scheepsjongens Peter Hajo, Padde en Rolf. Het begint bovendien eerder dan het journaal, namelijk niet op het moment van uitvaren, maar dagen daarvoor, in de smederij van meester Wouter, waar Peter voor de zoveelste keer boos wegloopt. Nergens aardt hij. Net als zijn vader, die inmiddels overleden is, wil hij naar zee. Fabricius' verhaal is minder feitelijk en veel meer ingevuld met details en emoties.

Ik vond dat ze er netjes bij lag, lief en waardig, zoals ik haar ook had gekend. Er was wel iets rommeligs bij haar mond en ene oog, waardoor ik moest denken aan het proces van afleggen. Niet dat ik vond dat ze het niet goed hadden gedaan, maar meer dat ik me afvroeg of zoiets ingewikkeld is, of je zulke handelingen mee zou dragen in de rest van je leven. Ook vroeg ik me af of ik dat zelf zou kunnen en willen: iemand

afleggen van wie ik houd. Ik ben niet zo goed in afscheid nemen, misschien is deze manier wel fijn, omdat je iemand dan nog mag aanraken, tot het echt niet meer kan, maar aan de andere kant ben ik ook weer niet zo praktisch. Dat er iets rommeligs zat bij haar ogen en mond, stelde me op een of andere manier gerust.

er iets is wat me angst inboezemt
een veelvoud van iets

de tijd de rust de weelde hier maar dat gehavende lichamen in de nacht de zee in glijden een vader die de hand van zijn gestorven dochter blijft vasthouden die onder het puin ligt een tuin waarin iemand verloren benen begraaft het massagraf waarin iemand is gevonden met een schriftje in zijn borstzak dat ik hier in de gelegenheid ben om afscheid te nemen meerdere mensen alle zorg en aandacht aan het lichaam hebben kunnen besteden dat daar mensen tegelijk sterven iemand iemand iemand iemand en er geen houden meer aan is namen loskomen van hun lichamen dat je nooit zeker kunt zijn ook niet hier dat bij het uitbreken van een epidemie natuurramp oorlog eerst alle zorg wordt besteed aan iedere overledene afzonderlijk maar uiteindelijk niemand zich nog raad weet met het steeds groter wordende aantal lichamen dat ge-

borgen moet worden dat dit aanhoudend ergens op de aarde gebeurt namen soms terechtkomen op stenen op kruizen op lijsten dat mijn lichaam zwart is dat er bloed aan mijn handen kleeft dat het rottende vlees van mijn liefsten mij de adem beneemt dat er geen keuze is dat ik vastzit dat ik wacht op mijn einde in een smerige cel in een versleten tent in de brandende hitte in een houding die ik niet meer kan volhouden dat de dood boven mijn hoofd hangt boven onze hoofden hangt mij op mijn hielen zit ons op de hielen zit dat er iets aan het schuiven is en ik het niet kan tegenhouden

Of het terughalen van mijn eigen gedachten mij dichter bij die van jou heeft gebracht, betwijfel ik. Ik kan alleen maar gissen.

Bij grote schepen als de *Nieu-Hoorn* is het bijhouden van een journaal verplicht, maar omdat het schip compleet vergaan is, zijn er ook geen aantekeningen meer. Dr. G.J. Hoogewerff heeft voor de oorlog in een studie aangetoond dat Bontekoe hoogstwaarschijnlijk het journaal achteraf heeft gedicteerd, zo schrijft Lennaert Nijgh in de inleiding bij de door hem bewerkte uitgave uit 1989. Schipper Bontekoe kan weliswaar goed vertellen, maar heeft zijn verhaal niet per se mooier gemaakt. In de oorspronkelijke uitgave,

verontschuldigt de uitgever zich hier zelfs voor: “Dat soo den leser in de stijl of maniere van segghen yets vindt, dat soo niet en is als de volmaecktheydt wel soude vereysschen, bidde daerin den autheur te verschoonen, want zijn oogh-wit in ’t beschrijven van dese sijne reys is meer op waerheydt als op cierendelijckheydt van segghen geweest.” De lezer moet het dus meer van de waarheid dan van de bijzondere stijl hebben, aldus de uitgever. Volgens Nijgh dachten de lezers daar heel anders over, omdat dit journaal twee eeuwen lang het meest verkochte boek is geweest, maar is er iemand die weet waarom lezers boeken kopen?

Ook toen we daar stonden, vroeg ik me af wat jouw gedachten waren. Voor jou leek me het moment zoveel meer gewicht te hebben dan voor mijzelf. Daarom wilde ik mijn eigen gedachten uitschakelen, maar iedere schakelaar ontbrak. Als vanzelf dacht ik aan mijn oudste en jongste, aan hoe ze samen speelden op de stoep voor het huis, hoe ze twee verschillende mensen zijn en toch zo sterk met elkaar zijn verbonden, elkaar door en door kennen en tegelijkertijd elkaar wezensvreemd zijn, ondanks hun bloedband. Wat komt naar boven drijven als je naast je dode zusje staat?

daar

hapert iets

Je zusje is niet zomaar een zusje, maar een halfzusje, het kind van dezelfde moeder, een andere vader. Voor niemand is ze ooit een heel zusje geweest, bedenk ik nu. Toch kun je niet zeggen dat de andere helft van haar ontbrak.

Op het moment dat we daar stonden, kon ik jou niet goed zien. Misschien dat ik daarom zoveel later nog naar het fragment blijf kijken, want vanuit dit perspectief ben ik er in het moment zelf niet bij geweest. Nu kan ik jou vanuit deze nieuwe hoek zien, een fractie van een seconde, vereeuwigd. Je was zo stil. Dat is ook wat ik zie op de foto: een stille blik, waarin alle aandacht ligt. Toch is het dat niet alleen. Ik zie nog iets anders, maar ik twijfel, omdat ik alleen maar steeds met dezelfde puzzelstukjes aan het schuiven ben, de feiten, waarvoor ik nooit een talent heb gehad om die te onthouden.

Op 8 januari 1619 is door het schommelen van het schip het grote want zo uitgerekt dat de grote mast breekt. Met een steng wordt de mast vastgehouden.

den, waardoor de *Nieu-Hoorn* de reis kan voortzetten. De mast houdt wonderwel stand. Met mijn rug ernaartoe kijk ik uit over het water. Ik houd mij vast aan de onzekere reling van mijn verbeelding.

Urenlang dreven we door onze kamer. Het contact met de buitenwereld was schaars. Via het balkon trok ons bovenbuurmeisje aan een touw een mandje naar boven, dat wij gevuld hadden. We stuurden elkaar spulletjes, spraken nauwelijks elkaars taal. Ik was een stuk kleiner, zij speelde eigenlijk al niet meer, als ze dat al ooit gedaan had, want ze was zo anders, zo groot, zo oud, en mijn zus zat er een beetje tussenin. Onze werelden botsten. We durfden niet zo goed bij elkaar aan land te komen. Haar ouders waren gescheiden en haar eenzaamheid was een eiland waar we nauwelijks konden aanmeren.

Pas toen ik een jaar of dertien, veertien was, vertelden jullie ons dat oma niet onze biologische oma was. In mijn herinnering zijn we vlak daarna met z'n vieren naar het noorden gereisd om onze nieuwe oma te bezoeken. Ik kan haar nog zien zitten, lopen en horen praten. Het accent. Ze had een sierlijke manier van haar handen over elkaar schuiven, met ringen en armbanden. Die sierlijkheid zag ik terug bij haar dochters en

bij het afscheid van je jongste zusje, halfzusje. De handen waren in haar tot stilstand gekomen, zoals ze op elkaar lagen, de smalle gouden ring om haar vinger.

De nieuwe oma wilde ons niet voor het hoofd stoten, merkte ik aan alles, vooral niet de plek innemen van de andere oma. Ze moet zich gerealiseerd hebben dat het voor ons vreemd was om ineens nog een oma te hebben. Voor mij paste ze er nog eenvoudig bij.

Na de storm in 1619 doemen in korte tijd achter elkaar twee andere schepen op, net als de *Nieu-Hoorn* ook Oost-Indiëvaarders, namelijk de *Nieu-Zeelandt* en de *Enchuysen*. De bemanning gaat bij elkaar aan boord om ervaringen uit te wisselen. De drie schepen zetten samen koers richting evenaar. Jij zou die schepen uit elkaar kunnen houden, hun afzonderlijke koers kunnen volgen en toch hun onderlinge verband kunnen begrijpen. Dat is wat ik denk. Iemand schrijft dat wij allen zijn als schepen die elkaar in de nacht passeren.

Mijn eerste oma had inmiddels een diep gat in mijn hart gegraven waar ze in vastgeklonken zat. De lift naar de zevende verdieping waar we voor even met z'n vieren

dicht bij elkaar stonden, in afwachting van wat komen ging – ik nog misselijk van de reis. Zoals je in een lift bij elkaar staat, zo sta je eigenlijk nooit bij elkaar. Je bent tot elkaar veroordeeld, voor zolang het duurt. Je bereidt je eigenlijk nooit voor op zo'n moment en ineens is het daar. Je kijkt elkaar aan of vermijdt elkaars blik.

over elkaar heen

schuivende metalen deuren

beton en staal de lange galerij met deuren naast elkaar aan de ene kant en het hek met de afgrond aan de andere de angst dat er iets naar beneden zal vallen

Wat daar beneden was, heb ik niet onthouden. Zo ver ging mijn blik destijds niet, of ik heb de informatie niet opgeslagen. Nu nog steeds heb ik de neiging mijn wereld klein te houden. Omdat het zo hoog was, voelde ik me nooit zeker. Ik verbeeldde me dat we daar bovenin een klein beetje schommelden in de wind. Met de hele flat. Die verbeelding van mezelf kon ik niet serieus nemen. Pas later heb ik gehoord dat het wel degelijk mogelijk is om die schommeling te voelen in hoge gebouwen.

De bank had groene, zachte stof, met onderaan franjes, net als opa's stoel, bekleed met dezelfde stof. Er was een standaard met een bijzondere asbak. Als je op een knop drukte, verdween de as.

het geluid
daarvan
en het
draaiende
metaal
onder
de druk
van mijn
vingers

Oma's bewegingen waren nerveus, haar zorg om het eten, de spinazie, het draadjeshap, griesmeelpudding speciaal voor jou, iedere keer opnieuw als wij kwamen. Omdat ik altijd een beetje bang was voor eten bij een ander – het doorslikken van wat ik niet kende – voelde het veilig bij haar aan tafel. Daardoor kon ik mijn aandacht hou-

den bij hoe ik mij zo netjes mogelijk kon gedragen. Ik had het gevoel dat zo iets op prijs gesteld werd.

Alles leek gedempt door de vloerbedekking onder mijn voeten. Van het opklapbed in de zijkamer kreeg ik heimwee. In de gang stond een grote tafel, waaraan mijn zus en ik gingen tekenen of schrijven. Oma liep steeds even langs, om te vragen of we chocolademelk wilden hebben. Op het laatst vroeg ze dat zo vaak, dat we misselijk werden, omdat we geen *nee* durfden te zeggen. Ze gaf ons geld, soms zoveel dat we het niet wilden aannemen, omdat we zeker wisten dat ze zich vergiste. Mijn zus had een roodstenen spaarvarken met lichtblauwe mond en oogjes. Dat van mij kan ik me niet meer herinneren, als ik er al een had.

De gang was het hart van de flat, want alle andere kamers grensden eraan. Er was een kleine kamer met opa's vogels. Kanaries. Hij won er prijzen mee. Ik herinner me zilveren bekers met opschrift. De vogels hadden felle kleuren. Het zingen raakte iets zwaars in mij wat ik niet kon thuisbrengen.

Een dichter laat een kleine vermagerde kanarie – *een trillend hoopje veren* – Artikel 30 uit de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* lispelen, waarin staat dat niemand deze verklaring mag vernietigen. Die verklaring herinnert ons eraan dat we elkaar als mensen willen blijven zien. Toch wordt er aan alle kanten aan gemorreld, zijn er wereldleiders die zich in allerlei bochten wringen om de wet naar hun hand te zetten. *Hope is the thing with feathers*, schrijft een andere dichter. Het is de kanarie die we steeds in het duister laten zakken om voor ons vast te kunnen stellen of de situatie hier nog leefbaar is.

In de versie van Fabricius sleept Peter Hajo tot grote hilariteit van de rest van de bemanning een behoorlijke vracht aan spullen mee op het schip, waaronder een vogelkooi met Gerrit, de kraai, die Peter uit het nest heeft geroofd dat hij in de galmgaten van de Sint-Anthonius had gevonden. Zo'n vogel in een kooi aan boord spreekt tot de verbeelding. Niets lees ik daarvan terug in het journaal.

Voordat we op de gang gingen tekenen, zaten we naast elkaar op de bank en aten hazelnootgebakjes. Opa rookte en had het over mensen die ik niet kende. Hij zei: 'Het

was zo'n vent', en dan stak hij zijn duim op. Eens had hij het over een *proleet* en aan de intonatie en zijn gezicht kon ik zien dat het geen compliment was. *Proleet* klonk bijna hetzelfde als *profeet*. Dat was iemand uit de Bijbel. Daar waren er meer van. Je had Jona die in de buik van de walvis had gezeten. Pas later hoorde ik dat opa personeelschef was geweest en dus de hele dag door mensen aan het beoordelen was. Thuis was dat niet meer nodig, maar ging hij toch nog even door.

Het zilveren kettinkje met teckel dat ik van oma had gekregen, droeg ik zelden, omdat mijn zus haar ketting was kwijtgeraakt, terwijl juist zij naar oma was vernoemd. Er schrijnt iets in het hebben van wat een ander verloren heeft.

In de buurt van de evenaar wordt het windstil, waardoor het de *Nieu-Hoorn* drie weken kost om deze te passeren. Op een nacht bruist de zee zo dat het lijkt of er voor de boeg vonken van vuur opspatten. De bemanning is vol verwondering over dit bijzondere lichtverschijnsel. Ik kijk naar boven en houd mijn handen als kommetjes omhoog.

Inmiddels had ik al een klein boekwerk in mijn hoofd aangelegd over jou, niet heel uitgebreid, omdat er niet zo heel veel bladzijden beschikbaar waren over jouw verleden. Ik was er zuinig op. Van mamma's kant was het boek veel dikker. Het ene verhaal riep het andere op, steeds weer in nieuwe versies die werden aangevuld of bijgesteld. Ik weet niet of mamma meer vertelde, of dat ik haar meer vroeg, maar ik was gewend om voortdurend in mijn hoofd mijn verbeelding van haar geschiedenis aan te passen, alsof mamma's verleden sowieso al een beetje vloeibaar was. Bovendien betroffen deze aanpassingen niet een geheel nieuwe moeder, of extra zus. In mijn hoofd waren jullie altijd met vier kinderen geweest: jij, je tweelingzus, je broertje en zusje. Mamma kwam uit een gezin van zes kinderen, jij uit eentje van vier, mijn zus en ik waren met twee. Ineens kwam er bij die vier van jou een halfzusje bij. Ik wist niet zo goed waar ik haar moest laten.

Sommige herinneringen openbaren zich meer als een boek dan als een matroesjka, misschien vooral als het geen zuivere herinneringen betreft, maar herinneringen aan mijn eigen verbeelding, van in dit geval jouw kindertijd. Mijn nieuwe oma was een nieuwe bladzijde. Op dat allereerste moment hadden de nieuwe en oude niets met elkaar te maken, behalve dat er nu ineens drie vrouwen in mijn leven waren, los van

elkaar, die ik *oma* kon noemen. Maar met elke nieuwe informatie over jouw verleden bleek dat er niet alleen nieuwe bladzijden bij kwamen, maar ook dat ik de oude gro-
tendeels moest herzien. Je zusje was er immers niet zo groot als ze nu was, plotseling
bijgekomen. Voor jou niet, voor mij eigenlijk wel, maar zo groot paste ze niet meer
op de bladzijde. Ik wilde niet zomaar stukken uit het boek scheuren, maar ik wist ook
niet hoe ik de verhalen moest herzien. Al vrij snel werd duidelijk dat mijn versie met
geen mogelijkheid klopte met de werkelijke. Ik had jou altijd voorgesteld met je
broertje en zusjes op één plek, in één huis, maar je bleek na de scheiding meerdere
keren verhuisd te zijn. En dat was alleen nog maar de ruimte. Waar moest ik jullie
laten, terwijl jullie een voor een van de bladzijden gleden?

In de avond volgde je het wereldnieuws
allang niet meer met je buik op de deurmat

het journaal van acht uur
televisie radio
een stem uit een kastje
sssssssssst

Ik had nooit het gevoel dat ik niets zou mogen vragen aan jou, maar meestal schoof ik stilletjes op de bank en probeerde net als jij die eindeloze stroom van gebeurtenissen te volgen, die bij mij voortdurend vertroebeld werd door een warboel van gevoelens, maar ik wilde weten hoe ik me tot de gebeurtenissen moest verhouden, waar ik ze kon opslaan, waar in mijzelf ik de wereld weer terug zou kunnen vinden.

Ik was verschrikkelijk bang dat jullie dood zouden gaan en dat we dan niet meer bij elkaar zouden zijn. Om de angst te bezweren stelde ik ons voor in een soort luciferdoosje, dat god of wie daarvoor doorging, eenvoudig in zijn hand kon beschermen. Dat was het enige wat ik bij ieder gebed vroeg, of hij ons bij elkaar wilde houden. Alles in mij smeekte dat god naar mij zou luisteren,

[het allerallerbelangrijkste]

zou behoeden. We vormden een kleine enclave van vier in de grote wereld. In mijn hoofd dan in elk geval. We reden in vakanties uren samengepakt in de auto naar de bergen. Daar liepen jij en ik op laarzen samen omhoog, een klein beetje voor de twee

anderen uit, omdat we goed waren in klimmen, en later die dag ook samen weer naar beneden, glibberend en glijdend juist weer achter de andere twee aan, omdat we niet zo goed waren in afdalen. Ik denk dat ik je onderweg horendol heb gemaakt met mijn verhalen. Heb ik jou ooit weleens een vraag gesteld? Als ik daar nu aan terugdenk, was alles zo vanzelfsprekend, zoals wij waren en deden, de rituelen, het oprollen van slaapzakken en matjes, het inpakken van een rugzak van zwaar naar licht, het schoonmaken van onze mokken na het eten – gevriesdroogde groenten met aardappelpuree of bonen – zodat er weer koffie met chocola in kon, zes dadels voor het ontbijt, een rolletje marsepein in de middag. Die enclave van vier was bepalend voor hoe ik naar de rest van de wereld keek.

Uiteindelijk verwijder ik het fotofragment met jouw gezicht. Dat is de consequentie van mijn wens om geen doden te willen in mijn fotogalerij. Het krijgt een plek achter mijn ogen, de stilte, de rust, het in zichzelf gekeerde ervan.

Aan mijn muur hangt een gouache met potlood en regendruppels. Ik was al een eindje weggedreven met schrijven over jou, toen de kunstenaar haar tentoonstelling aan het opbouwen was. Ik zou erover schrijven, voor de opening, en liep daarom met haar

langs de schilderijen. Ze vertelde dat ze voor deze gouache een foto had nagetekend waarop ze als kind samen met haar vader in een bootje zat. Omdat haar vader inmiddels was overleden, schilderde ze het bootje zonder haar vader. Toch zie je in het water nog zijn gestalte spiegelen. Als je langer kijkt, lijkt het net of je tegenover het kleine meisje nog iets van een schim ziet, maar zodra je daar een vader in probeert te zien, vraag je je af of het niet gewoon een lichte speling is van de verf. Het papier lag buiten, toen het begon te regenen. Ze dacht dat het mislukt was, maar toen ze beter keek, zag ze wat er gewonnen was. De schilderijen riepen herinneringen op aan mijn eigen vroeger. We zijn van ongeveer dezelfde leeftijd. Ik zag heel veel bomen, takken die je het zicht ontnemen. Meer dan in bossen heb ik mij altijd thuis gevoeld op kale vlakten. Ik zag op een van de doeken een kind in een zwembandje in het water dobberen, campingstoeltjes in de vage kleuren van de jaren zeventig en tachtig. Onze groen met bruine roeiboot doemde op in de ruimte, terwijl zij die nergens geschilderd had, de pomp en de peddels, en ik dacht onderwijl aan de boot die jij voor mij hebt getekend in mijn poëziealbum en

mijn angst om jou te verliezen

wat ik schreef waren ook herinneringen van mijzelf
van ons
stemmingen en angsten

w a t e r l a n d e r zij iemand is die in water
landt de boot neemt ook al kan ze zwemmen
het kind daar waar haar vader een uitsparing
is in de ruimte voor altijd schaduw schrijft in
het water waar het hart nog net bij kan blij-
ven dobberen drijven iets anders is dan stil
liggen je hoofd boven water houden je li-
chaam ontaarden luisteren kijken ze blijft
het water volgen en als het tijd is staat aan
de oever bij maanlicht een moeder angst
voor het onbekende vloeit over in meer me-
ren meer zee meer minnen is liefde uit water
geboren zij is een schepper van ruimte en
kleuren vloeibare herinneringen stranden

tussen bomen wortels vinden een weg zelfs
naar boven waar tussen rotspartijen zij aan
haar eigen voeten laarsjes voelt een vader en
een moeder een kind en een kind

Wat er gebeurt als je naast een dood zusje staat, past niet in taal. We kunnen kijken en kijken naar de foto, maar we begrijpen niet wat we zien, we hebben onszelf nooit gezien naast de kist.

het begin kan ik niet meer ontwaren, wel herinner ik mij een weg

Heel vaak heb ik op belangrijke momenten geen passende gedachten. In de twee minuten stilte op 4 mei bijvoorbeeld denk ik vooral aan hoe ik de tijd aan het uithollen ben die ik had kunnen besteden aan het denken aan de slachtoffers. Toen ik kleiner was, kreeg ik daarvan paniek. Inmiddels denk ik dat het om de stilte gaat, met zoveel mensen tegelijk.

Er was iets los komen te zitten en misschien durfde ik er daarom niet meer zo goed aan te komen, omdat ik bang was dat het verder uit elkaar zou vallen.

Het romantiseren van een feitelijk verhaal zorgt ervoor dat lezers zich meer kunnen inleven in de verschillende personages. Fabricius heeft er details bij verzonnen, die de meeste lezers tot de verbeelding zullen spreken. Zo neemt het afscheid van Peter Hajo en zijn moeder een stevige plek in, aan het begin van het verhaal. De verteller beschrijft het kleine, armoedige huis in de Bagijnesteeg waar de weduwe zich zorgen maakt om haar zoon die na het overlijden van haar man voor galg en rad opgroeit. Stotterend komt haar zoon binnen, die vlak daarvoor met schipper Bontekoe heeft gesproken en heeft gehoord dat hij mee mag varen. Moeder en zoon zijn vol emotie en beloven aan elkaar te denken.

Je moeder was bij jullie weggegaan toen jij tien was. Van alle kanten probeerde ik het mij voor te stellen, maar het lukte niet. Mijn wereld was zo klein en veilig dat ik mij vasthield aan de gelukkige wetenschap dat jouw echte moeder er nu in elk geval weer was, misschien nog wat onwennig op die lege bladzijde, maar ze wás er. Wat

deed de rest er nog toe? In mijn beleving is ze op hetzelfde moment verschenen, verdwenen en opnieuw verschenen.

Heb ik toen het boek voorlopig weer dichtgeklapt? Heb ik er ooit over nagedacht dat jouw moeder voor jou helemaal geen lege bladzijde was? Ik vermoed dat ik als kind uit zelfbehoud mijn ogen sloot voor de rouw die erachter schuilging.

Iedere scheiding van mamma was, hoe kort ook, een drama. Wat ze niet allemaal uit de kast heeft moeten halen om mij niet ontroostbaar achter te laten als ze voor een paar uur wegging: kusjes lippenstift op mijn wang die ik er de hele dag op liet zitten, kleine briefjes met lieve woorden én lippenstiftkusjes onder mijn kussen. Een hele verzameling dierenkaarten heeft de put waar ik op zo'n moment in viel, moeten dempen. En dan nog hilde een gitzwarte wolf in mijn borst, zolang ze weg was. De voorstelling van deze verlatenheid kon ik extrapoleren naar een leven waarbij een moeder ergens anders ging wonen. Ik had weliswaar nog geen kennis van exponenten, maar onbewust voelde ik aan dat er dan zoiets moest ontstaan als de zoveelste macht van verlatenheid. De kaarten bewaarde ik op verschillende plekken in steeds weer een andere samenstelling. Af en toe kom ik er tussen mijn spullen nog weleens

een tegen, half vergeeld en aan de randen een beetje groezelig. Een enkele keer stuur ik er eentje op zonder aan de ontvanger de verborgen geschiedenis prijs te geven. Een kat is altijd ook nog gewoon een kat, een hond een hond, een paard paard, een aap een aap. Vier, altijd vier, het liefst vier.

Mijn eerste oma, jouw tweede moeder, kon voor mij nooit meer iemand anders worden dan mijn oma. Ook nu ze al zo lang overleden is en ik aan haar terugdenk, is ze mijn oma. Soms kom ik haar in zwartwit nog tegen tussen de foto's. Ze kijkt me angstig aan, maar ze hoeft niet bang te zijn, want ze blijft mijn oma.

Ze had er alle reden toe om wél bang te zijn. Vier kinderen kreeg ze, die alle vier wisten dat ze niet hun moeder was, dat hun eigen moeder urenlang reizen met de trein van hen verwijderd was. En ja, na de bruiloft kregen de kinderen op het hart gedrukt dat ze vanaf dat moment haar altijd *moeder* moesten noemen. Ze moet gevoeld hebben dat die zes letters niet garant stonden voor een daadwerkelijk moederschap. Voor mij was dat anders. Jouw tweede moeder was mijn eerste oma en zou dat voor altijd blijven.

Er werden wel stukjes bijgeschreven op de bladzijde van mijn nieuwe oma, maar dat ging onwennig en niet meteen van binnenuit. Ik moest haar terugdenken in de kamer waar ik jullie met de vier kinderen had voorgesteld. Daarvoor moest ik in gedachten de andere oma wissen, want er zaten natuurlijk geen twee verschillende moeders naast elkaar in dezelfde kamer. Ik had geen grip op de tijd, noch op de ruimte en volgorde. Zo kreeg iedere bladzijde een keerzijde. Ik sloeg ze zo vaak om en om, was zo driftig aan het gummen, dat de bladzijden kreukelden, scheurden en steeds minder goed van elkaar te onderscheiden waren.

Na een poos werden mijn herinneringen dan toch weer de binnenste matroesjka's, de vaste voorstellingen die ik met geen mogelijkheid meer open kon breken. Mijn eerste oma met vier kinderen in één kamer dus.

We bezochten je halfzusje en haar man. Het was voor mij helemaal niet ingewikkeld van haar te houden, maar er was geen kleine versie van haar beschikbaar die in mijn voorstelling van vroeger paste.

Ze hadden een grote zwarte hond, die tijdens het bezoek op mijn veel te kleine schoot kwam zitten en zo hoog boven mij uit torende dat mijn tante verontschuldigend zei: hij weet zelf niet dat hij zo groot is. Sindsdien ben ik niet meer bang voor grote honden.

In de blik die je op je zusje werpt, spiegel ik mijn eigen spijt: ach, lieve tante,

maar pappa wie zegt dat ik jou niet ook
ieder moment

De enclaves waaruit mamma en jij zijn voortgekomen vormen in mijn hoofd nog steeds een buffer voor die van ons. Zolang die van jullie nog bestaan, is die van ons veilig. Het is een kinderlijke gedachte met een *ik* in het centrum van de wereld. Het zegt iets over hoe veilig en behouden mijn wereld altijd is geweest dat ik zo lang met die kinderlijke gedachte heb kunnen rondlopen. Nu brokkelt de burcht af en moet ik mij schrap zetten.

geen doden, geen foto's van doden in mijn galerij

GEEN DODEN GEEN FOTO'S VAN DODEN IN MIJN GALERIJ

De gehele foto heb ik weliswaar definitief verwijderd, maar het fragment zit nog in de map van verwijderde foto's. Definitief verwijderen is een dubbele daad. In twee stappen verwijder je alles wat je niet meer wilt zien, definitief van je telefoon. Toch voelt het zo simpel wegklikken ervan als gevaarlijk, zeker nu je halfzusje zomaar ineens gestorven was. Ik druk nogmaals op verwijderen, vooral om mijn eigen dwanggedachten de kop in te drukken. Jij zal heus niet sterven door mijn druk op de knop en ik ga jou niet vergeten, ook deze blik niet die je op je dode zusje blijft werpen. Iets zal achterblijven, waar ik nog steeds geen vat op krijg, maar wat wel de essentie is.

geen doden, geen doden in mijn fotogalerij

maar met dezelfde dwang waarmee ik doden uit mijn galerij wis, haal ik ze binnen via het wereldwijde web.

Op het internet is een lijst met oorlogen te vinden. De lijst probeert een zo volledig mogelijk chronologisch beeld van alle gevoerde oorlogen te geven. Deze begint met de Messenische Oorlogen van 736 tot 464 voor Christus en eindigt met de militaire operatie van de Verenigde Staten in Iran van 2026. Totaal staan er 499 oorlogen opgesomd: 78 in de oudheid, 49 in de middeleeuwen, 31 in de zestiende, 42 in de zeventiende, 40 in de achttiende, 90 in de negentiende, 152 in de twintigste, 17 in de eenentwintigste eeuw. De lijst is bijgewerkt tot en met 11 mei 2026, 20 uur 13. Op andere plekken van het web vind ik namen van oorlogen die ik niet op de lijst zie staan. Ik vraag me af of er betrouwbare bronnen zijn waarin daadwerkelijk alle oorlogen zijn geboekstaafd.

Soms wordt er over iemand gezegd dat hij *de* oorlog nog heeft meegemaakt.

Mijn generatie heeft *de* oorlog niet *meegemaakt*, maar dat ik ieder moment van de dag een onwaarschijnlijk hoog aantal doden door oorlogsgeweld, ergens op deze aarde, waarmee ik door het wereldwijde web onophoudelijk verbonden kan zijn, neger, laat ik voor het gemak dan maar even buiten beschouwing.

Mijn filter om te leven in de wetenschap dat er overal om me heen onheil geschiedt, is steeds vaker aan het lekken. Op een ochtend lees ik, nog in mijn bed, het nieuws op mijn telefoon, klik een paar keer door naar een achtergrondartikel en beland in een filmpje waarin een elfjarig meisje vertelt dat ze met één aanslag haar complete familie is kwijtgeraakt. Meer dan zeventig mensen. Het is gebeurd tijdens een familiefeest in hun huis. Zij is de enige overlevende. Op haar telefoon laat ze foto's van haar familie zien. Voor het slapengaan kust ze al deze foto's. Ze wil weer naar school en kennelijk is dat mogelijk, omdat die nog overeind staat, maar haar juf heeft verteld dat al haar vriendinnen dood zijn, door een andere aanslag. Iedereen hier in huis ligt nog te slapen. Ik stap uit mijn bed, kleeft me aan, wil niemand tegenkomen, omdat ik dan moet uitleggen waarom ik aan het huilen ben. Het is een rustige ochtend, er is geen enkele reden voor mijn tranen. Het filmpje blijkt al van maanden geleden. Ik doe mijn oortjes in om mezelf met muziek wat te kalmeren tijdens het klaarmaken van het ontbijt,

maar het blijft stil. Daarom tik ik kort tegen mijn oortjes. Ik hoor nog steeds geen muziek, maar in plaats daarvan een kinderstem in een vreemde taal. Het duurt even voordat ik mij realiseer dat het opnieuw het meisje is. Kennelijk heb ik met de tik het filmpje opnieuw geactiveerd. Zonder haar te verstaan weet ik wat ze aan het vertellen is en mijn tranen druppen in het fruit dat ik aan het snijden ben. Ik ben zelf een kind geweest en ik ben een moeder van vier. Ik kan geen enkele reden bedenken waarom ik hier een filter zou gebruiken.

Ooit heb je ons verteld hoe je moeder is weggegaan. Ze had een briefje op de tafel gelegd en jij was de eerste die thuiskwam en het vond. Je bent naar het station gerend om te kijken of je haar nog kon tegenhouden. Ze was er nog, maar ze zei dat je weer naar huis moest gaan. Zelf vertrok ze met de trein. Jij ging weer naar huis. Tien jaar was je. Dit verhaal kreeg in mijn hoofd een eigen bladzijde, alsof het op zichzelf stond,

een tragisch eiland in de geschiedenis van mijn vader

Hoe bouwt een kind een eiland in zijn hoofd? Lang voordat ik het verhaal van oma en de trein hoorde, stond ik zelf op een station om uit logeren te gaan bij een oudtante. In mijn herinnering is er een filmpje achtergebleven in de kleuren van de jaren zeventig: oranje, groen, bruin, paars. Het zou me niet verbazen als ik ooit een foto heb gezien, of zelfs een video-8-film, die een deel van deze herinnering heeft bepaald. Ik zie namelijk ook mijzelf. Ik herinner me niet de trein, maar wel het station op het moment dat de trein er nog niet was. Ik zie een deel van het perron en een klein stationsgebouw. Een uitgelaten spanning voel ik, maar ook een lichte dreiging. Uit logeren gaan was altijd alleen overdag een goed idee. De avond trok een schaduw over alles en dan kwamen de heimwee en de angst, en ten slotte de wanhoop.

Misschien ligt de oorsprong van het tragische eiland – dat eiland in de geschiedenis van mijn vader – in de dreiging die ik zelf ooit op het perron voelde, is daar schoksgewijs het afscheid tussen oma en jou aan gegroeid. En ieder boek dat ik daarna las en iedere film die ik bekeek, waarin een moeder gescheiden werd van haar kinderen, heeft zich vervolgens gehecht aan mijn voorstelling van dat moment. Ook de getuigenissen van kampoverlevenden spoelden aan, vervreemdend en catastrofaal, rails met veewagens vol met uiteengereten families, rijen voor gaskamers, waarin kinderen

van ouders werden losgerukt, die ultieme, onvoorstelbare hel van verlies, als een eterend gezwel aan dat eenzame eiland van mijn verbeelding.

We gingen samen naar je geboorteplaats om daar de plekken uit jouw verleden te bezoeken

beland ik bij de bocht in de straat van je ouderlijk huis
daadwerkelijk voor het huis sta
mijn lichte ongeloof dat ik
waarin jij gewoond

alles wil ik bewaren

deze grond hier

mijn blik langs de dakrand schuift

over de muren

langs de ramen

de voordeur

en ik denk dit

dit

dit hier

is het huis van mijn vader

Ik probeerde jou in het klein voor te stellen, klein pappaatje, samen met je tweeling-
zus, je broertje en zusje. Ik liep op de grond waar jij gespeeld moest hebben

deze grond

De tijd werd iets vloeibaars. In mijn hoofd begon ik opnieuw met het schrijven van
een boek over de geschiedenis van mijn vader, over de moeder van mijn vader in het
huis waar ik recht voor stond

schreef ik een moeder achter het raam

een vrouw

die zich loszong van de ruimte

van haar kinderen

Jij, die naast mij stond, was te groot om klein te denken, maar de kleine benen stapten uit de foto's in mijn hoofd, renden de deur uit om te spelen. In zwartwit. Lange tijd heb ik gedacht dat jullie vroeger in zwartwit leefden, omdat er geen enkele foto van jullie in kleur bestond. Het zijn van die aannames waarvan je je later niet meer kunt voorstellen dat je echt zo dacht. Op het moment dat ik voor jouw huis stond, viel ik even terug in die gedachte, stelde ik mij het huis voor in zwartwit, omdat jouw net uit de kinderfoto losgekomen gestalte alleen uit grijstinten bestond en niet strookte met deze kleurrijke omgeving. Meteen corrigeerde ik mezelf, maar op dat moment stagneerde opnieuw het schrijfsproces in mijn hoofd, want welke kleur hadden jouw broekpakje en het jurkje van je tweelingzus dan gehad, toen jullie hand in hand langs een grote houten schuurdeur naar buiten liepen, je zus een halve stap voor jou, zoals

vastgelegd is op de foto? Onmogelijk kon ik mijn voorstelling stopzetten en net zo onmogelijk was het om bij al die beelden jou om kleur te vragen.

Ik vroeg hoever het station was waar je moeder jou had achtergelaten. Het was heel dichtbij, we konden er zelfs zo naartoe lopen. En zo liepen we

de weg die jij gegaan was
je moeder achterna

onder hoge bomen door
 langs mooie oude huizen

Ergens moest jij toch een deur hebben dichtgeklapt, naar het verdriet, de pijn van het afscheid, maar het eiland in mijn voorstelling was niet het eiland uit jouw geschiedenis. Ik was zelf een moeder van vier kinderen en stapte zelf op het station de denk-

beeldige trein in en liet mijn oudste daar achter, terwijl ik de deuren zag dichtgaan. Het was een dramatische film geworden, een tranentrekker van de bovenste plank.

Iets zat me in de weg om jou vragen te stellen. Niet naar de feiten, maar naar wat eronder lag. Wat kon ik verwachten onder de zo ogenschijnlijk volstrekt in rust en evenwicht verkerende gletsjer? In de bergen had je mij vaak genoeg verteld over het gevaar van die naar het zich liet aanzien rustige sneeuw- of ijslaag bovenop. Daaronder schuilden vervaarlijke kloven, waar je zomaar in kon vallen, dwars door de bovenste laag heen, en waar je hooguit met stijgijsers, pikhouwelen, touwen en hulp van anderen uit kon ontsnappen. Op mijn hoede was ik voor dat verdriet dat ik ergens in jou verscholen vermoedde. Ik wilde niet degene zijn die alles in beweging zou brengen. Je had me op het hart gedrukt dat je in de bergen nooit met stenen mocht gooien, omdat er altijd een kans was dat die – hoe klein ook – een lawine zouden veroorzaken.

In jouw blik op het fotofragment zie ik nog iets anders dan alleen de stille aandacht bij de dood van je zusje. Dit is het, dit alles is dat andere *iets* wat ik meen te zien, noem het maar geschiedenis, het verlies van een moeder.

Begin twintigste eeuw was het kennelijk geen probleem om de inlandse bevolking op Sancta Maria (een lang en smal eiland voor de noordoostelijke kust van Madagascar; tegenwoordig heet het Nosy Borah) met apen te vergelijken, zoals ze aan boord van de *Nieu-Hoorn* klauterden en ze daarna voor te stellen als primitieve drinkebroers. Je zou op basis van Fabricius' kinderboek al snel kunnen denken dat Bontekoe nogal respectloos over deze bevolking heeft geschreven. Bestudeer je echter het oorspronkelijke journaal, dan blijkt dat Bontekoe zich veel feitelijker uitdrukt dan Fabricius in zijn hervertelling: 'Dit volck was gantsch naeck, uytgeseydt dat sy een kleetjen om de middel hadden voor de schamelheydt; waren geelachtighswart van couleur.' Toch kun je ook bij een feitelijk verslag kanttekeningen plaatsen. Wat is er weergegeven, wat is weggelaten? Bontekoe schrijft zijn journaal achteraf. In die tijd zullen de feiten ook een eind zijn weggedreven van hun oorsprong. En hoe respectvol Bontekoe ook is in zijn journaal, hij maakt deel uit van een onderneming die we nu de zwarte bladzijde uit onze geschiedenis noemen. Ik probeer de schipper te peilen en zie een vreemde, thuis op het schip, net

als de inheemse bevolking hier, thuis in hun landschap. Ik begrijp niet meer waarom ik aan boord ben gegaan. Wie zegt dat hij me bij jou kan brengen?

Aan de telefoon vraag ik wat je van het idee vindt als ik een boek over jou ga schrijven, over ons, struikel over mijn zinnen als ik wil uitleggen wat ik voor ogen heb, terwijl mijn gedachten nog alle kanten op springen rondom een kern die vastberaden lijkt, een pijl naar het noorden.

Dat station, stamel ik, dat afscheid van je moeder. Je vertelt me net hoe onbeduidend dat moment voor jou is geweest, als de bel gaat. Er staat iemand voor de deur, je moet opendoen, zeg je, je zal later terugbellen.

Als je terugbelt, zeg je dat je niets in de weg wilt leggen voor een boek van mij, ook als het over jou gaat

over ons

Ik vermoed een rots onder ons, zo een die je nooit op de foto kunt krijgen, vanwege het licht, de erosie en het spel van de wind. Dat het dus klopt. Niet alleen de kern, maar ook de wijzer naar het noorden. Dat het geen toeval kan zijn dat er in compassie een kompas verscholen ligt. Wat niet te breken valt, zal voor altijd de essentie blijven, waarnaar ik alleen in stilte kan kijken, zonder er iets van te begrijpen

hier ergens

pappa en ik

Dat moment dus, dat jouw moeder wegging met de trein, na dat briefje, dat was geen drama geweest. Dat was voor jou geweest als ieder ander moment dat zij wegging en weer terug zou komen. Je had op geen enkele manier het idee dat daar op dat moment een breuklijn lag, iets voorgoed zou veranderen, of dat er op dat moment geschiedenis geschreven werd.

Vlakbij ons huis was een klein stuk grond met dennenbomen en daarachter liep een oud spoor. Ik kan me niet herinneren dat daar ooit een trein langsreed, maar mijn zus en ik liepen er iedere ochtend over naar school. We waren behoedzaam voor het zin-

gen. Als de rails gingen zingen, moesten we ernaast gaan lopen, hadden we van iemand gehoord. De terugweg herinner ik me niet. Altijd alleen met onze rug naar huis, steeds verder weg over het spoor.

Verbijsterd zoek ik in mijn hoofd naar die zwarte bladzijde uit de geschiedenis van mijn vader, die losstaande bladzijde, dat tragische eiland dat ik zelf ergens ontworpen heb rondom de trein, en leg deze naast jouw eenvoudige versie. Hoe ben ik ooit bij die van mij uitgekomen? Feiten, wat zijn de feiten? Jij was naar het station gelopen, omdat je kennelijk uit het briefje had opgemaakt dat zij daar zou zijn. Je wilde dat ze terug zou komen.

In de buurt van Madagaskar krijgt een flink deel van de bemanning scheurbuik, een geduchte vijand van scheepslieden. Ze hebben te lang gevaren zonder vers voedsel. Bij de baai van Santa Lucia proberen ze aan land te komen, maar er is te veel branding. Bovendien hebben de mensen die ze aan land zien, geen voedsel bij zich. Daarna proberen ze bij Mauritius en Maskarinas aan land te komen. Ook dat is riskant, maar de zieken zijn er zo ellendig aan toe dat ze de koopman smeken of ze aan land mogen. Omdat die weigert,

neemt Bontekoe de verantwoordelijkheid op zich en stemt toe. Eenmaal aan land knappen veel zieken zienderogen op. Ze doen zich te goed aan landschildpadden en de vele vogels die zich makkelijk laten vangen, waaronder de inmiddels uitgestorven dodo's. Ik sluip door een wonderlijk landschap langs de zieken. Getekende dodo's en landschildpadden scharrelen tweedimensionaal om mij heen. Ik beweeg in een boek. Ziekte heeft geen vat op mij. Niets voel ik van mijn buik en toch ben ik bang voor het scheuren.

Mijn dramatische versie is ongetwijfeld gevoed door mijn eigen angst jullie te verliezen. Door je moeder worden verlaten was voor mij het allerergste wat ik mij kon voorstellen. Het een na ergste eigenlijk, omdat ze dan nog wél leefde. De dood staat bij mij altijd bovenaan.

Als ik probeer de aantallen doden per oorlog te vinden, zie ik ergens staan dat de twintigste eeuw een van de dodelijkste eeuwen is met tussen de 180 en 220 miljoen doden die gevallen zijn door direct of indirect politiek geweld. Mijn aandacht wordt getrokken door de marge van 40 miljoen. Het is kennelijk ingewikkeld om vast te stellen hoeveel doden er in een oorlog zijn gevallen. Dat komt deels doordat verschil-

lende partijen er baat bij hebben om hogere of juist lagere aantallen te noemen. En dus bevinden zich 40 miljoen doden in een onzekere staat van wel of niet door de oorlog om het leven gekomen.

Mijn grootste angst heb ik in het hart gelegd van de kleine jongen die mijn vader was. Verder heb ik alles buiten beschouwing gelaten: dat jij niet mij was, dat jij de oudste zoon was van een ander gezin, in een andere tijd, in een andere omgeving. Ook nu nog, als ik probeer dat ‘verder alles’ níet buiten beschouwing te laten, kan ik mij maar moeilijk verplaatsen in jou van toen. Er zijn zo veel mogelijke voorstellingen van de situatie, en ik neem vooral overal mezelf mee, zonder de garantie daadwerkelijk ooit bij jou aan te komen. Je vertelde me dat kinderen in die tijd zelden inspraak hadden en dat jij je gewoonweg schikte naar de nieuwe situatie, zonder daar heel veel gedachten over te hebben.

Weken denk ik daar nu al over na. Het is moeilijk om je de afwezigheid van denken voor te stellen, als je je zelf zo thuis voelt in gedachten. Ze zijn me net zo vertrouwd als de boeken in mijn kast. Ik zou denken dat ik ze zou missen, als ik ze niet had, maar misschien is missen al een vorm van denken. Denken ebt weg als ik bezig ben.

Dan word ik opgenomen in de eindeloze gang van de seizoenen, van er alleen maar zijn, in het moment. Bewustzijn staat *zijn* in de weg. Raadselachtig is dat je met een mantra – dat in het Sanskriet letterlijk ‘bevrijden van het denken’ betekent – dat *zijn* juist wilt bereiken door de herhaling van een zin of woord.

In de Bijbel zijn er eigenlijk twee scheppingsverhalen, die van de wereld, die eerst woest en leeg is, én die van het woord dat bij god is, het woord dat god *is*. Ergens moeten we uit dat begin zijn gevallen, waardoor we niet meer één zijn, maar bestaan uit iemand die *is* en iemand die daarover *denkt*. In die zin lijkt het leven met een hoofd zonder gedachten misschien op een paradijselijke vorm van leven, en is mijn denken vooral een onophoudelijk falen daarin.

Kan het zijn dat jij er misschien alleen maar *was*, naast de kist van je zusje, zonder iedere vorm van denken, en dat dit het meest zuivere is wat je had kunnen doen?

Op 19 november 1619 breekt er brand uit op het schip. Bij het ‘krenge’ - dat is het schip schuin houden door in dit geval geschut en lading te verplaatsen, met het doel om de onderkant van het schip schoon te houden – is de bran-

dewijn bij het overpompen in brand gevlogen, doordat de bottelier een kaars in de hand had. Met emmers water probeert de bemanning de brand te blussen. Tevergeefs. Bontekoe raadt de koopman aan het buskruit overboord te gooien, maar deze kan daartoe niet besluiten, omdat ze dan bij een eventuele kaping zonder munitie zullen komen te zitten. Omdat de brand zo hevig woedt, is een flink deel van de bemanning al in de sloep gesprongen. Ze halen de koopman over om ook mee te gaan. Bontekoe blijft achter en doet met de overgebleven bemanning alsnog een poging het buskruit overboord te gooien. Ze zijn te laat. Met honderd negentien man nog aan boord, gaat het schip de lucht in: *En ick, Willem Ysbrantsz. Bontekoe, doe ter tijdt schipper, vloogh mede inde lucht; wiste niet beter of ick most daer mede sterven. Ick stack mijn handen en armen nae den Hemel en riep: 'Daer vaer ick heen, o Heer! weest my arme sondaer genadigh!' Meende daarmede mijn eynde te hebben; doch hadde evenwel in 't op-vliegghen mijn volle verstant, en bemerckte een licht in mijn herte dat noch met eenige vrolijckheydt vermenght was, soo 't scheen, en quam alsoo wederom neer in 't water.* En terwijl hij daar op een deel van de grote mast in het water drijft, hoort hij de stem van een van de scheepsjongens, Hermen van Kniphuysen, die een eindje verderop in het water drijft.

Mij kan hij niet horen, ik ben te ver weg in de tijd, in de ruimte, maar ik kan hem zien drijven. Stevig houd ik mijn handen om een stuk hout dat ik zelf in het leven heb geroepen, armzalige schepper die ik ben. In woorden naderen we elkaar, want schepper scheelt maar een letter met schipper.

Mamma en jij schreven beiden iets voor in mijn kleine Bijbel. Jij selecteerde *Laat uw hart mijn woorden vasthouden*, uit *Spreuken* 4, vers 4. Wist jij toen al dat het mijn lievelingsgetal was? Mamma had daarboven een stuk over de liefde geciteerd uit 1 *Corinthiërs* 13, een 1 en een 3 zijn ook samen 4: *Alles bedekt zij, alles gelooft zij, alles hoopt zij, alles verdraagt zij*. Nooit heb ik getwijfeld aan jullie liefde. In de kern lijkt die van jou meer uit steen, rots gehouwen en die van mamma meer te stromen. Rots en water. Er is zelfs een programma om kinderen meer zelfvertrouwen te geven, dat naar die twee genoemd is. Om welke woorden ging het eigenlijk? Welke woorden moest ik van jou vasthouden in mijn hart? In het begin is het woord nog bij god, *is* het woord zelfs nog god. Is de spreuk een oproep om god vast te houden in het hart? Als je de context leest waaruit het citaat komt, gaat het om de geboden waaraan je je zou moeten houden om in leven te blijven, maar er is een verschil tussen de woorden uit *Spreuken* en die van jou: jij hebt ze voor mij met een vulpen overgeschreven,

zonder die context. Door die te schrappen heb je de tekst, bedoeld of onbedoeld, herschreven. Nieuwe betekenissen dienen zich aan in stilte. Als je niet weet om welke woorden het gaat, komt de nadruk te liggen op het vasthouden ervan in het hart. Het voelt alsof het echt mogelijk is om woorden in je hart te bewaren, terwijl je zou denken dat die vooral in je hersenen bewaard worden. Altijd als ik jouw woorden lees, denk ik: natuurlijk, voor altijd, ja, amen! Dat komt doordat ik deze regels lees als de bevestiging van een onuitgesproken liefdesverklaring van een vader aan zijn dochter. De ironie wil dat juist die allesomvattende liefde de twee eerste geboden uit de Bergrede omvat, waardoor we toch weer bij de geboden zijn beland. Zo zijn jullie beider citaten op wonderlijke wijze met elkaar verbonden in liefde. Iemand beschouwt de ware liefde als een goddelijke kracht, waaruit de specifieke liefdes, bijvoorbeeld die tussen geliefdes, familieleden of vrienden, voortvloeien. Als je die gedachte of dat gevoel toelaat, voel je nauwelijks nog verschil tussen jou en de ander, waardoor het ook niet meer als een opgave voelt om de ander net zo lief te hebben als jezelf. Er moet een verband bestaan tussen deze allesomvattende liefde en het *zijn*, los van het denken. Die twee naderen de paradijselijke eenheid en verbondenheid. In oosterse wijsheden wordt het leven vaak gezien als een aaneenschakeling van momenten die meteen weer loslaat, waardoor leven eigenlijk een onophoudelijk sterven is. Door

zo in het moment te leven, kun je voortdurend verbondenheid met je omgeving voelen. Angst voor de dood is dan onlosmakelijk verbonden met angst voor het leven. Iemand schrijft in een gedicht dat in de oneindigheid verdwijnen onmogelijk is, zolang het niets geen grenzen kent, want *in wat alles omvat geen plek voor residu*. Nooit had ik durven hopen dat iemand echt in staat zou zijn om mij te troosten, waar het gaat om onze vergankelijkheid: er kan nooit iets eenzaam achterblijven in de oneindigheid. Sterker nog, in oneindigheid zijn we met elkaar verbonden.

Hierin schuilt een paradox. Als het zou lukken om alleen maar te *zijn*, zonder dat vermaledijde bewustzijn, zou de gespletenheid van de mens verdwijnen, als ook zijn voortdurende falen in allesomvattende liefde of *één zijn*, waardoor de mens in een bijna paradijselijke toestand zou kunnen verkeren. Echter, iemand heeft haar denken in woorden gevat, doet dus juist een beroep op het bewustzijn van de lezer en brengt troost met de gedachte aan dit allesomvattende eeuwige, waarin wij allen geborgen zijn. Dat woorden zo in staat zijn de storm van mijn angsten te luwen, zet aan tot nog meer lezen, nog meer schrijven, nog meer denken, maar dan dus ook tot nog meer wegdrijven van het paradijselijke *zijn*.

Bontekoe en Hermen van Kniphuysen dobberen samen in het water en kunnen niet anders dan bidden tot God of ze behouden mogen blijven, hoezeer ze er ook van zijn doordrongen dat die kans nihil is. Toch blijven ze drijven in de buurt van de sloep waarmee de andere mannen van de *Nieu-Hoorn* zijn gevlucht. De trompetter springt met een loodlijn overboord om zijn schipper te redden. Als Bontekoe eenmaal in de open boot ligt, heeft hij weinig vertrouwen in zijn overlevingskansen. Zijn rug is beschadigd en er zitten gaten in zijn hoofd. Toch blijft hij alert en raadt hij de mannen aan in de buurt van het wrak te blijven om eventueel nog wat victualiën en een kompas te bergen. De koopman geeft echter de opdracht te roeien, waardoor ze de volgende dag het wrak niet meer kunnen zien. Als het licht wordt, is de bemanning ten einde raad: wat moeten zij zonder zeil en kompas? Dan draagt Bontekoe op hun shirts uit te trekken en daar zeilen van te maken. Als de mannen roepen dat er geen draad is, zegt hij dat ze de stootwillen moeten uitpluizen om daar draad van te maken. Op 20 november 1619 lukt het ze om weg te zeilen. Wegens gebrek aan een kompas zetten ze in de nacht hun koers uit op de sterren. Ik kijk naar de verte, jouw kompas in mijn hand geklemd. Ik kan hen niet redden, de geschiedenis gaat haar eigen gang.

Als je leven ook kunt zien als moment na moment sterven, is de foto van een dode niet wezenlijk anders dan die van een levende. Wij, die naast de kist stonden, hebben inmiddels zoveel momenten achter ons gelaten dat we nooit meer terug kunnen naar dat moment, naar hoe we toen onszelf dachten te zijn.

Lange tijd heeft in de vensterbank bij het zijraam een foto gestaan van onze oudste twee, in de leeftijd dat ze nog niet naar school gingen. Ze hebben de armpjes om elkaar geslagen. Ik herinner me die momenten nog, dat zij argeloos speelden en ik foto's maakte, omdat ik de momenten wilde bewaren. Jaren later was onze jongste ongeveer op diezelfde leeftijd. Ze wees naar de foto en vroeg of we daar nog een keer naartoe konden. Ik was verbaasd en zei dat het gewoon in onze kamer was, ongeveer op de plek waar we stonden. Ze schudde haar hoofdje en zei dat ze dat niet bedoelde. Wat ze wel bedoelde, kon ze me op dat moment niet helemaal duidelijk maken, maar ik kreeg het gevoel dat ze terug wilde in de tijd, dat ze ieder moment de twee oudsten op deze manier zou kunnen tegenkomen in de kamer: zo klein nog, innig met elkaar in omhelzing. Ik was ontroerd door het besef dat zij zo'n tijdreis wellicht mogelijk achtte. Zonder zeker te weten of dát inderdaad haar vraag was, kan ik me nog herin-

neren hoe het voelde: alsof er niet per se onherroepelijk iets gestorven was, het verleden zomaar rakelings het heden kon schampen.

Waar hebben wij naar staan kijken, toen we naast de kist stonden? Waren wij in wezen niet met je zusje verbonden in vergankelijkheid? Dat zij in een andere staat verkeerde dan wij, was voor mij op dat moment een vanzelfsprekendheid. Toch zijn ook wij daar gestorven, net als de rest van de mensheid.

Iemand schrijft hoe hij het vertalen van het werk van dode schrijvers ervaart als heuse ontmoetingen. Hij leest de boeken die zij hebben gelezen, bezoekt de plekken die zij hebben bezocht, hij spreekt hun teksten hardop uit, steeds opnieuw, om betekenis te winnen uit klank, en uiteindelijk het wezen van de dichters te vangen in zijn eigen taal. De schrijvers blijken net zo levend als hijzelf. Hij ziet ze voor zich, hoort hun stem en wat ze zeggen, doet er nog steeds toe. Omgekeerd beschrijft hij hoe hij als kind zijn vader ooit voorbij het raam zag fietsen, met een vreemde glimlach om zijn mond. Altijd keek zijn vader naar hem omhoog en zwaaide, maar op dat moment niet. Het kind was ontroostbaar, omdat zijn vader onbereikbaar leek, terwijl het achteraf een grap van zijn vader bleek te zijn. Decennia later zat de zoon aan het bed van zijn

net gestorven vader en zag een glimlach die hij niet goed kon thuisbrengen. Het duurde even voordat hij beseftte dat dit de glimlach was die hij als kind door het raam had gezien: alsof de dood toen al even om de mond van zijn vader had geglimlacht. Ik zou willen dat de dood mij zo nabij was als een glimlach om mijn mond, dat hij mij niet op de hielen zit, maar met mijn leven verweven is, dat sterven en leven elkaar niet uitsluiten.

Stuurloos dobber ik hier rond in iets wat uit mezelf voortkomt, woorden uit wie ik ben geworden.

misschien is denken een vorm van met potlood schrijven en is een vierkleurenvulpotlood munitie voor het denken

Het kompas ligt naast me, wijst nog steeds naar het noorden, naar het raam dat op een kier staat. Hoe kan een kompas zo standvastig zijn in een wereld die alsmaar verandert en die ons iedere dag voor zoveel complexe keuzes laat staan? Het geweten wordt niet voor niets een moreel kompas genoemd. Kennelijk is het een instrument waarmee je de weg naar het goede kunt vinden. Toch is beeldspraak misleidend, omdat de

vergelijking nooit helemaal opgaat. Een kompas wijst naar het noorden. Wat betekent dat noorden met betrekking tot het geweten? Een kompas wijst dan alleen de goede kant op, als je naar het noorden wilt. En als je het noorden ziet als het goede, wil dat dan zeggen dat je met de keuze voor het zuiden altijd het foute kiest? Kún je überhaupt altijd een goede keuze maken, moet je soms niet beslissen in een fractie van een seconde, afwegingen maken die zo ingewikkeld zijn dat je de gevolgen niet zo snel kunt overzien?

Als jij had mogen kiezen, was je bij de genie gegaan, die zich bezighield met wegen waterbouw, maar ze vonden je te licht voor de zware bruggen. Omdat er een tekort was aan officieren bij de technische dienst, koos je uiteindelijk daarvoor. Als ik het wereldnieuws volg, kan ik bij het leger niet anders dan aan de dood denken. Het ontbreekt mij aan genoeg kennis om de juiste verbindingen te leggen. Nog steeds schuif ik stil op de bank als jij naar het journaal kijkt.

Ik zie hoe gewapende mannen op paarden op het punt staan in te rijden op een massa mensen. Iemand roept de mensen op om op de grond te gaan liggen. De paarden beginnen te steigeren en weigeren over de mensen heen te lopen. Voor een paard is

er kennelijk geen enkele reden om over een mens heen te lopen, zelfs niet als het daartoe wordt aangespoord.

Iemand vertelt over hoe de kolonisten, die in de negentiende eeuw het land van de indianen wilden kopen, stuitten op Seattle, het opperhoofd van de Suquamish- en Duwanish-indianen. Seattle vroeg hun of zij dan ook de lucht daarbij wilden hebben. Hiermee stelde hij een *grondvraag*: wat betekent het eigenlijk precies als je grond bezit? Als je leeft in een bepaald gebied, waarom zou je dan de grond willen bezitten? En als je die al bezit, wat hoort daar dan allemaal bij? Is de vogel die over jouw grond vliegt ook van jou? De kevers, de wormen, de sprinkhanen? Ik voel de aanwezigheid van lucht en denk aan hoe en door wie het luchtruim nu beheerst wordt. Ik heb de keuze in hoe ik mij tot de lucht kan verhouden, tot Seattle, tot vliegtuigen, drones, *vogels, vlinders & andere vliegers*. De indiaan stelt een vraag zonder de ander aan te vallen, vanuit verwondering, als die van een kind.

Mijn kleine ik is een nogal stuurloos wezen dat van stemming in stemming valt, euforisch om de kleinste voorwerpen – stenen, knopen, flesjes, doosjes, poppetjes, poppetjes in doosjes – unheimisch in het volgende moment, door een schaduw, een ge-

dachte, een kleur, een woord, een smaak, een besef, een geur. Ergens in een kleedruimte heb ik een zilveren ringetje gestolen. Ik was daar alleen en zag het liggen op een stapel kleding. Ik heb het gewoon gepakt, zo simpel was het. Later was ik ontroostbaar, omdat ik de schuld voelde, die veel meer omvattend bleek dan de schoonheid van de ring. Jullie hebben geprobeerd mij te troosten door te zeggen dat ik nog zo jong was en nog niet wist dat zoiets niet mocht, maar de troost ketste af op de waarheid: kleuter of niet, ik wist het wél, maar ik pakte hem toch. Met het stelen van de ring is er een duister in mijzelf binnengedrongen. Dat duister kan ik niet wegwuiven, want het is er en het zal er blijven. Het enige wat ik kan doen, is dit onheil van alle kanten in mijzelf aanschouwen. Ik vermoed dat het met het doden van een ander niet wezenlijk anders zal zijn dan met het afpakken van iets kleins, hooguit zal het duister nog dieper dan diep zijn. Daarom denk ik aan de dood als ik denk aan het leger. Bij iedere militair die met goede bedoelingen het leven van een ander mens ontnemt, zal het duister binnendringen. Een leven lang zal hij zich tot dit duister in zichzelf moeten verhouden. Is dit niet deels waarom veteranen vaak geestelijke bijstand nodig hebben? Ze hebben gedaan wat ze juist wilden voorkomen. We zouden jonge mensen niet hiertoe moeten verleiden, maar elkaar moeten vragen nooit te stoppen met zoeken naar alternatieven. Je kunt jezelf wijsmaken dat het niet anders kan,

het duister proberen buiten te houden, maar als je het in jezelf niet durft te aanschouwen, kom je nooit tot het besef dat je een keuze hebt. Dit is de meest intense tragedie van de mensheid, dat we steeds meer lawaai en geweld nodig hebben om onszelf wijs te maken dat we het duister buiten weten te houden, terwijl het allang binnengedrongen is en daar alleen maar groeit en groeit. Die onwankelbare kompasnaald wijst niet in de richting waar je heen moet, zelfs niet naar de goede weg, maar naar de moed te erkennen dat je soms keuzes maakt waarmee je bedoeld of onbedoeld de deur naar het duister hebt opengezet. Alleen met die erkenning zal je in staat zijn een ander te vergeven. Moet en moed schelen maar één letter.

en het leven is het licht van de mensen

en het licht schijnt in het duister en

de duisternis heeft het licht niet gegrepen

Iemand beschrijft hoe hij aan het einde van de oorlog buiten het kamp oog in oog met de daar grazende dieren komt te staan en dan pas beseft dat hij altijd tot de menselijke

soort zal behoren, ook al leek het al die tijd dat de nazi's een beest van hem wilden maken. En omdat hij een mens is gebleven, zouden ze hem niet anders kunnen doden dan als een van hun eigen soort en daarmee zouden ze een deel van zichzelf vernietigen. Daarom was hem er alles aan gelegen zijn menselijkheid te bewaren en daarvoor heeft hij de zwaarste training gevolgd die je je kunt voorstellen.

Voor mij is het niet ingewikkeld om mij met een leger te verzoenen, ook al slaat mijn intuïtie alarm bij het bestaan ervan. Zelfs militairen die tot eenheden behoren die erin getraind zijn de vijand te doden, zijn mensen, net als ik. Ze hebben keuzes gemaakt in hun leven, waarvan ze hopen of geloven dat het goede keuzes zijn, net zoals ik die maak. Wij zijn allen uit hetzelfde weefsel geboren. Dat ik mij met militairen kan verzoenen, is niet omdat jij, mijn vader, militair bent, maar omdat iedere militair mijn vader, mijn moeder, mijn zoon, mijn dochter, mijn broer, mijn zus, mijn vriend had kunnen zijn. Omdat ik zelf militair had kunnen zijn.

Veel lastiger is het mij te verzoenen met de mens die moordt en haat zaait, maar ook deze mens bestaat uit hetzelfde weefsel als ik. Deze mens laat zien waartoe de mens in staat is, waartoe ik zelf misschien wel in staat ben.

Een groot deel van de bemanning keert het schip met Bontekoe de rug toe, om het eigen lijf te redden. Zelfs de koopman, terwijl juist deze niet het advies van Bontekoe wil opvolgen om al het kruit overboord te gooien. Bontekoe blijft trouw aan zijn schip en gaat daarmee de lucht in. Dat is heldhaftig, juist omdat hij pas in laatste instantie, als de koopman allang gevlucht is, doet wat hij al die tijd al wilde doen: het overboord kiepen van het kruit. Dan is het al te laat. En toch, als de met sloep en schuit gevluchte bemanningsleden hun schipper even later in het water zien drijven, is hun vertrouwen in hem groot, en nergens staat dat Bontekoe hen veroordeelt om hun angst en hun keuze om te vluchten. Ik kan hem aankijken, zolang als ik wil, maar ik kan niet zien wat hij denkt.

Bij iedere tekenopdracht voelde ik meer paniek, omdat ik het gevoel had dat de docent misprijzend naar mijn tekeningen keek en ik hem niet durfde te vragen mij verder te helpen. Jij kon goed tekenen, het was de tijd van protesten tegen kruisraketten, en jij tekende voor mij een begraafplaats, waarop twee kapotte delen van een kruisraket haaks op elkaar als een kruis bij een grafsteen stonden. *Vrede begint waar geweld*

eindigt, stond erop. Ademloos keek ik toe hoe jij de kruisraket op papier liet sneuvelen. Ik zie nog het ongeloof dat ik meende te zien in de blik van de tekendocent. Van de tekening keek hij naar mij. Lang. Hij zei niets. Toch had ook de waarheid verwondering bij hem kunnen oproepen. Ik vermoed dat jij je eenvoudig in mij hebt verplaatst en er in jou alle ruimte was om dat op deze manier te doen.

rotsen, pappa, veranderen van kleur en vorm door water, mamma

Behalve het kompas en het vulpotlood is er eigenlijk nog een relikwie van jou in het schepenblik. Toen ik een jaar of zeven, acht was, verloor ik mijn blauwe zakdoek met witte stipjes, waarmee ik duimde. We hebben overal gezocht, alle vier, zelfs achter het bruine kastje in de gang, waar onze groene telefoon op stond. 3315 was het nummer, de onzichtbare 4 in het midden. Het kastje herinner ik me nog, omdat ik dacht: als we zelfs hierachter hebben gekeken, kan het nergens meer zijn. Het overal zoeken, de vervreemding van alle plekken waar iets zou kunnen liggen, gecombineerd met het besef iets echt niet terug te vinden, is hier begonnen. In iedere volgende zoektocht lag de mogelijkheid van iets voor altijd kwijt te zijn, besloten. Niet één in mijn verzameling zakdoeken kon deze speciale vervangen. Mamma keek naar jou, en jouw

zakdoeken kende ik: grote, witte, die zomaar uit je broekzak tevoorschijn konden komen als ik ergens om moest huilen. Ik begreep niet hoe zo'n grote zakdoek mijn kleine vervangen kon, maar de ernst waarmee jij op zoek ging, bewees op voorhand het gewicht van de liefdesverklaring die jij ooit, zoveel jaren later, in mijn kleine Bijbel zou schrijven. En je had er een die daadwerkelijk zo zacht was als de blauwe met witte stipjes. Hij was net iets kleiner dan de andere witte, maar vooral onwaarschijnlijk zacht. Hij werd de opvolger van de verloren zakdoek en ik heb hem kennelijk bewaard, ook nadat ik allang met duimen was gestopt. Hij ligt bij het kompas en het vulpotlood, tot de draad versleten, nauwelijks nog een zakdoek te noemen, flarden, met een gestopt gaatje dat opnieuw is opengescheurd, nog steeds onwaarschijnlijk zacht.

Er blijkt een zakdoekjesboom te bestaan. Niet lang geleden stond ik met een bijna honderdjarige onder deze *Davidia involucrata*. De boom stond in volle bloei in de zon. De bloesem was hemels en vol verlangen, alsof een adembenemende verzameling witte wolkjes zich voor even luchtig om de takken had gevouwen. Dit moment, dacht ik, en hoe je met bijna honderd jaar nog zo levend kunt zijn. De herinnering aan het warme zakdoekje tegen mijn bovenlip, onder mijn neus, de duim in mijn

mond, gaf een diep gevoel van heimwee naar de tijd dat er overal in jullie nabijheid zoveel plek was om te duimen. Als je lange tijd daarmee gestopt bent, is het holletje in je gehemelte verdwenen en voelt de duim voor altijd als een vreemde indringer.

Het vierkleurenpotlood, pappa, heb ik je ooit gevraagd naar de herkomst ervan? Wat je met potlood schetst, kun je altijd weer wissen. In het leven is het niet altijd mogelijk om op je schreden terug te keren. Meer heeft het weg van etsen. Niets verdwijnt, maar met iedere kras erbij kun je een nieuwe staat bereiken. Geen afdruk zal dezelfde als de vorige zijn, maar iedere vorige ligt in de volgende besloten. We zijn een verzameling van elkaar opvolgende staten.

Waar is het kantelpunt dat nieuws ouds wordt, of is het daarvoor al verdwenen in het niets? Is het verlangen naar nieuws het verlangen naar het ontspringen van alles wat gebeurt, de kern waarna alle volgende lagen interpretatie zijn? Ik lees vaak wat schrijvers over andere schrijvers schrijven. Soms probeer ik de bron te vinden, maar op zoek naar die bron vind ik dan vooral weer allemaal nieuwe schrijvers. Nooit weet ik zeker waar de gedachten vandaan komen, en of ze door de schrijver die ze aanhaalt,

misschien zijn vervormd. Wie leest, geeft betekenis. Zijn de boeken die ik lees, dezelfde als de boeken die de betreffende schrijvers hebben geschreven? Heb jij als kind ooit geweten dat er achter de belevenissen van de scheepsjongens in het kinderboek een heus journaal van schipper Bontekoe bestond? Een journaal is een dagboek. Terwijl jij het dagboek van de wereld volgde, schreef ik dat van mijn binnenwereld. Alles wat je optekent, wat je opmerkelijk vindt of niet, heeft te maken met perspectief en interpretatie. Heeft het bijhouden ervan niet te maken met het verlangen naar houvast? Het is een illusie. Al mijn dagboeken heb ik verscheurd en ik ben daardoor niet meer of minder vergankelijk geworden.

Ik ben grillig in het volgen van het wereldnieuws. Soms laat ik het dagenlang aan me voorbijgaan, daarna volg ik weer alles op de voet. Er is nog steeds een kind in mij dat niet kan schrijven, dat kijkt naar de letters die uit de pen van anderen komen en dan hun vorm nabootst, zonder de betekenis te kennen. Deze simpele beweging geeft net zoveel houvast als het denken te begrijpen. Soms lijkt het of gebeurtenissen plaatsvinden, omdat ik erover schrijf. Waarom kom ik overal schepen tegen als ik over jou aan het schrijven ben? Het is of het universum meedenkt en zelfs als ik theedrink met een bijna honderdjarige, mij voor even naar boven laat kijken waar zij boven haar

hoofd aan de muur een formatie oude schepen in borduursteken gevangen heeft. Op mijn deurmat valt een boek dat is ingepakt in papier met drie schilderijen van scheepjes, het enige boek dat in deze maanden door iemand gekocht is, is *schipbreuk*, alsof het heelal van alle kanten naar me knipoogt.

Ook jij hield een scheepsjournaal bij in de tijd dat je met mamma zeilde. Ik stelde mij voor dat je daarin het aantal gevaren mijlen bijhield, de windkracht en -richting bijvoorbeeld, dan nog wat technische termen die ik niet zou kennen, maar naast het logboek las ik iets heel anders, namelijk de namen van wie jou lief zijn. Terwijl je over de Nederlandse wateren voer, waren wij bij je. Je vermeed zandbanken, leerde iedere dag bij en hield aantekening van dagelijkse voorvallen. Het journaal, jouw scheepsjournaal.

Iemand maakt samen met een ander een boekje over een landrot. De ene maakt de tekst, de andere de illustraties. Op de voorkant staat een fles op zijn kant met een zeilschip erin. Vrijwilligers hebben in de uitgave handgeschreven briefjes en met een kartelschaar uitgeknippte foto's geplakt, een rode draad, en met een preegtang reliëf in de afbeeldingen gedrukt. Het verhaal gaat over een moeder die is achtergebleven.

Haar zoons zijn uitgevaren. Ze ziet in vrede het einde tegemoet, haar kinderen in het hart. Door de knipsels en de plaatjes van schepen moet ik denken aan jou als kind, klein pappaatje, hoe je van karton boten ging knippen. Mij heb je geleerd hoe ik een papieren bootje moet vouwen. Later heeft iemand mij geleerd hoe je er een verhaal bij kunt vertellen over het bootje en de storm. Als je de top van het zeil afscheurt, daarna ook de uiteinden van de voor- en achtersteven, en je vouwt het bootje weer een beetje uit, blijft het hemd van de verdronken zeeman over.

Kan het zijn dat ik altijd andersom naar matroeskja's heb gekeken? Ik zag altijd een ouder met in de buik een kind met in de buik een kind, enzovoort, maar is het niet veeleer de ouder die in het kind verborgen zit? Zo dragen we de geschiedenis mee van onze voorouders en handelen in hun verlengde. Ik schrijf en jij schrijft in mij mee, of ik schrijf jou mee, bewust en onbewust.

Het kompas, pappa, waar kwam het vandaan en hoe kan ik erop varen? In iedere richting die ik kies, lijkt mijn angst om jou te verliezen besloten.

Iemand schrijft over een rivier die bang is zich te verliezen in de zee, terwijl ze weet dat ze niet meer terug kan. Pas als ze de oceaan binnenstroomt, zal ze ontdekken dat ze niet zal verdwijnen, maar dat ze oceaan zal worden. Iemand schildert niet alleen een bootje met een verdwenen vader die er toch nog is, maar ook een gouache naar een oude foto van haar nog jonge moeder in de kamer bij het raam. Haar moeder was op het laatst in haar leven angstig, bang voor het onbekende, maar nog niet op deze foto. De kunstenaar borduurt met rode draad dwars over de gouache *Here is no fear*. Ik denk aan oma, aan allebei, maar ook aan jou en mij.

Er was natuurlijk een terugreis van schipper Bontekoe, maar van de *Nieu-Hoorn* is na de brand niets overgebleven. Toch is het spiegelretourschip behouden gebleven. Ergens in ons midden.

Omdat ik hoe dan ook bij jou wilde uitkomen, vroeg ik de schipper waar zijn liefde voor schepen vandaan kwam. De *Nieu-Hoorn*, antwoordde je, uit het verhaal over de scheepsjongens van Bontekoe. Als kind bleef je maar kijken naar de plaatjes, zei je. Je tekende het schip na en probeerde het van karton te maken, voordat het de gedetailleerde miniatuurschepen werden in onze boekenkast, lang voordat ik bootjes leer-

de vouwen, voordat onze kinderen schepen gingen tekenen en etsen, voordat ik het kinderboek en het oude journaal las, en het spiegelretourschip tussen de regels te water liet.

Ik herinner me een foto, die je stuurde, en heb geen vat op de afstand tussen jou en mij, niet in tijd, niet in ruimte. Ik kan jou denken en dan spoel je aan in mijn hart, jij of wie ik van jou gemaakt heb in mijn hoofd.

Alles is door het woord geworden en weggedreven, maar wegdrijven van het begin is in het licht van een allesomvattende grammatica ondenkbaar. We blijven allemaal omsloten door de zin en we blijven iemand. Bovendien was ik al begonnen met de dood en is er nog ruimte om te leven

I E M A N D

* 79 lieke marsman *in mijn mand* * 45 emily dickinson *hope is the thing with feathers*

* 84 en 85 richard attenborough *ghandi*

* 30 carry van bruggen *hedendaagsch fetischisme*

* 36 mahmoud jouda *de tuin van verloren benen* * 96 karin bos *here is no fear*

* 45 lieke marsman *de dichter en de duivel*

* 50 en 51 karin bos *drifting*

* 78 søren kierkegaard *wat de liefde doet*

* 82 en 83 hans van pinxteren *hoe ouder hoe vrolijker* * 60 wikipedia

* 36 miklós radnóti *het schriftje uit bor* * 87 en 88 robert antelme *de menselijke soort*

* 85 hans van pinxteren *vogels, vlinders & andere vliegers*

* 94 en 95 anne lichthart en cynthia borst *landrot* * 30 primo levi *is dit een mens*

* 32 marcel proust *sodomme en gomorra*

* 41 henry wadsworth longfellow *the theologian's tale* * 95 en 96 khalil gibran

E E R D E R V E R S C H E N E N

bRoos

in mijn hoofd een huis

wie niet weg is

schipbreuk

zonet

spinsel

wie glas blaast

In het oog een blik van de wolf

Als het licht mijn raam vindt

Chraja

Waar maanlicht vleugels raakt

Tere min

Pas

Donderbaert

Breedbekstrandloper

De steenhouwer verschenen is/de steenhouwer verdwenen is

Lubabah of hoe namen in de wind

In bevingen bestaan wij

Veerman

Bombyx mori of de eerste uren van de schepping

Wenteling

Halmen

Zeven bomen en nog geen bos

